

УДК 341.161:341.376

DOI 10.58649/1694-8033-2023-3(115)-75-79

БЕЙШЕМБИЕВ Э.Ж., ТОКТОБАЕВ Б.Т
Ж.Баласагын атындагы КУУ
БЕЙШЕМБИЕВ Э.Ж., ТОКТОБАЕВ Б.Т.
КНУ им. Ж.Баласагына
BEISHSEMBIEV E.ZH., TOKTOBAEV B.T.
KNU J. Balasagyn

ORCID:0009-0003-7169-2454, SPIN-код: 5524-7774¹

ORCID:0000-0002-7106-1324, SPIN-код: 3125-0818²

**КЫРГЫЗСТАН – КЫТАЙ: КЫЗМАТТАШТЫКТЫН ЭЛ АРАЛЫК УКУКТУК
НЕГИЗИ**
МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ СОТРУДНИЧЕСТВА КЫРГЫЗСТАНА И
КИТАЯ
INTERNATIONAL LEGAL BASES OF COOPERATION BETWEEN KYRGYZSTAN AND
CHINA

Аннотация: макалада Кыргызстан жана Кытай мамлекеттеринин байыркыдан бүгүнкү күнгө чейинки саясий, тышкы экономикалык байланыштары эл аралык укуктун негизинде деп баса белгиленет. Ошондой эле эки өлкөнүн кылымдар бою чечилбеген чек ара маселесине эки тараптын макулдугу менен Келишим боюнча делимитация жана демаркация толук турмушка ашырылган. Эми өлкөлөрдүн келечеги жаңы багыт алды деп жазылат.

Аннотация: в статье рассмотрены этапы становления и развития двух государств: Кыргызстана и Китая в политической, во внешнеэкономической деятельности, которые базируются на нормах международного права. Кроме того, подчеркивается: проблема государственной границы не разрешалась веками и, наконец, на основе Договора КР и КНР проведена делимитация и демаркация государственной территории и границы. Теперь оба государства получили новое направление для сотрудничества.

Annotation: the article considers the stages of formation and development of two states: Kyrgysstan and China in political: in foreign economic activity, which are based on the norms of International Law. In addition, it is emphasized that the problem of the state border, which has not been resolved for centuries: finally, on the basis of Treaty between the Kyrgys Republic and the PRC, the delimitation and demarcation of the state territory and border was carried out. Now both states have received a new direction for cooperation.

Негизги сөздөр: мамлекет, эл аралык укук, чек ара, демаркация жана делимитация.

Ключевые слова: государство, международное право, государственная граница, делимитация и демаркация.

Keywords: state, international law, state border, delimitation and demarcation.

Кыргыз Республикасынын (КР) тышкы саясаты ачык-айкын, ыраттуу жана экономикалык жактан пайдалуу болууга тийиш. Эл аралык укукту (ЭАУ) колдонуу, ото манилуу.

Бүгүнкү күндө эл аралык аренада көптөгөн мамлекеттер менен тышкы соода жактан да жана башка тармактардан да өз ара алакалашуу менен заманбап шартка байланыштуу дүйнө өлкөлөрүнүн өнүп-өсүп жаткан жасалма интеллект, санариптин өнүгүшү, *жашыл экономиканы* ыкчам колдонуу, илим-билимдин жетишкендиктерине ээ болуу.

Республикасынын Президенти С.Н.Жапаров:* Жаңы Кыргызстанды куруунун багыты (идеологиясы)* китебинде: алдыдагы жаңылануу жолунда аткара турган иштер арбын экенин баарыбыз түшүнөлү. Биз биргеликте, ынтымак-биримдик менен бир максатты көздөп кадам таштасак гана кубаттуу Кыргыз мамлекетин курабыз ! Алга, Кыргызстан!(1)

Нобелдик сыйлыктын лауреаты Г.Киссинджер: 1979 ж. Ден Сяопиндин жетекчилигинде Кытай багытын өзгөрттү: тышкы саясатын идеологиядан арылтты жана экономикалык реформаны баштады. Си Цзиньпин ушул зор тажрыйбага аянып, Дендин реформасына шайкеш келген масштабдуу реформаларды демилгеледи (2).

Си Цзиньпин: –Мамлекеттик башкаруу жөнүндө китебинен шилтеме: –Бир алкак-бир жол жана –Улуу жибек жолунун баалуулуктарын жандандыруу үчүн демилгеленген идеясы жалпы адамзатты бир максатка биригишине чакырат (3).

Кыргыз-кытай мамлекеттеринин этаптары жана келечеги.

КРнын Президенти С.Н.Жапаров: –Биз-кылымдарды карыткан тарыхы бар байыркы элбиз. Тарыхта бир нечелеген мамлекеттердин, улуттардын башын бириктирип бийлеп империя түзгөн улуттар саналуу. Кыргыздар учурунда –Кыргыз каганаты (Великая держава) деген империя түзүп, аны жүздөгөн жылдар бою башкарган элбиз.

Евразиялык көчмөндөр биздин эрага чейин сегиз жүзүнчү жылдан баштап маданиятынын гүлдөө мезгили болгон. Атап айтканда, илимий булактарда бул мезгилде Кыргыз каганатынын (улуу державасы), андан кийин Турк жана Монгол ж.б.у.с. гүлдөгөн мезгили болгону белгиленген. Анын туу чокусу Чыңгыз хандын акыркы деңизге карата болгон Улуу жүрүшү болуп эсептелген. Монгол-татарлар Евразиянын зор аймагын басып алышкан.

19 к. –аппийдик согуштун ортосунда Кытай эң эле чоң жарым колонияга айланган, анын тарыхый кыймылынын натыйжасында кытайлык салттуу жана батыш заманбап моделдерин синтездөөгө жетишкен.

Алсак, 1912-жылга чейин эски –сценарий боюнча канн сарайлык төнкөрүш жана дыйкандардын согушу, Пекиндеги –данниктердин келиши жана башкаруучу орунга карата орто кылымдык сынактардын болушу көрсөтүлгөн.

Кыргыздар, гунндар жөнүндөгү негизги маалыматтар Сыма Цяндын (Ши цзи): –Тарыхый жазымаларында камтылган.

Кытай мыйзамдары үзгүлтүксүз такталып жана толукталып турган.

Негизги мыйзамдар —**Люфа цюаньшууда** чогултулган – алты мыйзамдан турган толук китеби (же укуктун алты тармагы боюнча), ага төмөнкү схема боюнча топтоштурулган мыйзамдык нормалар кирген: 1-конституциялык укук; 2-жарандык укук; 3-жарандык-процессуалдык укук; 4-кылмыш-жаза укугу; 5-кылмыш-процессуалдык укук; 6-административдик укук. Ошондой эле эмгек, каржы укугу жана жер укугу киргизилген (5).

Кытайдагы Гоминьдан же Улуттук-демократиялык партиясы 1911-жылы Синьхайдык революцияларда жетектөөчү рольду ойногон жана 1926-жылдан 1949-жылдардын аралыгында КЭРдин Конституциясы 1975-жылы кабыл алынган менен, ал таза декларативдүү мүнөзгө ээ болуп, башкача айтканда ошол кезде бир дагы мыйзам актысы аны менен кабыл алынган эмес.

1978-жылкы Конституцияны кабыл алуу 1954-жылдагы Конституциянын негизги жоболорун калыбына келтирген. 1954-жылкы үлгүгө өлкөнүн мамлекеттик механизми өткөрүлүп берилген. Эл өкүлдөрүнүн жана туруктуу комитеттеринин чогулуштарын уюштуруу Кытайдын саясий системасына жайылтылган.

Коомдук социалдык-экономикалык системадагы өзгөрүүлөр төмөнкүдөй: экономикалык кылмыштуулук менен күрөшүү, укук коргоо өндүү жаңы институттардын пайда болушуна алып келген. Ушул элы жылдары соттордо айыптоолорду гана колдонбостон, кызматтык кылмыштардын артынан түшүшкөн прокурордук көзөмөл жүргүзүүчү органдарды кайра калыбына келтиришкен.

1980-жылы кийинки **Конституцияга** карата текст даярдоо чечими, 1982-жылдын 4-декабрдагы БСУПнын 5-сессиясынын бешинчи чакырылышында кабыл алынган, КЭРдин колдонулуп жаткан мыйзамы болуп саналат.

КЭРде 80-жылы толук пакет мыйзам актылары кабыл алынган, анын үстүнө жаңы экономикалык багыттагы ченемдерге байкоо жүргүзүлгөн: –Элдик прокуратурасы жөнүндө, –Элдик соту, –Нотариат жөнүндө (1982-ж.) жана башка мыйзамдар 1986-жылы жарандык укуктук жалпы жоболорунан кабыл алынган. Андан кийин 1986-жылы КЭРдин КЖПКнын 12-беренесинде адам укуктарын коргоо боюнча – шектүүлөр менен айыптачууларга карата күнөөсүздүк презумциясы.

Дагы үч негизги мыйзам актыларын белгилөө керек, алар КЭРдин –Кытайлык-чет элдик капиталдын катышуусу менен чарбалык ишкерлер жөнүндөгү, –Кытайлык-чет элдик кызматташуулар менен чарбалык ишкерлер жөнүндөгү, –Чет элдик капиталдагы негизги ишкерлер жөнүндөгү мыйзамдар **(6)**.

КЭРдин укук системасы, мында –кытай спецификасы менен социалистик укук системасынын маңызы бонча, китаецентристик жана конфуцианистик-патерналистик дүйнөлүк көз караштарына, мамлекеттик-партиялык бийликтин монополиясына, марксистик-лениндик жана романдык-герман идеологиясынын айкалыштарына негизделишине ылайык түшүндүрүлөт.

Кыргызстан – Кытай: мамлекеттик чек ара жана аймак**(7)**.

Б.з.ч. 2- кылымда да кытайдын башчылары өздөрүнүн батыш тарабындагы мамлекеттердин бары жөнүндө божомолдошкон экен. Кызыктуу маалымат, 6 жана 8чи кылымдарда, Улуу Жибек жолдун бир бутагы Узэнгу-Куш дарыясынын тундук-чыгыш тарабындагы Бедел ашуусу аркылуу өткөн, андан соң, азыркы автожол, ысык-көлдүн кыркалары аркылуу Ысык-Көлдүн туштук жээги аркылуу Кумтор менен туташтырган.

1757 ж., Амирсаны джунгар мамлекетин кытай аскерлерин талкалаган соң, ысык-көл саяктарынын башчысы Теречү бий, сарбагыштардын башчысы Черикчи, таластан Маты жана Маматкул цин империясы менен дипломатиялык байланышты түзүүгө макулдук беришкен.

1759 ж., Бухарага чейинки 15 кыргыз көчмөндөрү жана адигинелердин башчысы Ажы бий да макул болушкан. Ошол эле учурда, саяктардан Топчу бий, расмий дипломаттар менен Пекинге барган. Мунун мааниси, керек болгондо гана бири бирине жардам берүү.

1785 ж., Атаке батыр императордук Россия менен достук жана кызматташтык демилгесин көтөргөн.

1855 ж., 100-жыл өткөн соң, түндүк кыргыздардан Боромбай, Байтик жана башкалар, чөлкөмдөгү ахвалды баамдап, Россия императорлугуна россиянын букаралыгына кабыл алуу өтүнүчү менен кайрылышкан.

19-кылымдын ортосунда, кыргыздардын туруктуу жашоочу аймагы эки ири империя – Россия жана Кытайдын болушуу объектисине айланган.

1689 ж., биринчи расмий булак – **Нерчинск** келишиминде Россия жана Кытайдын чыгыш тарабындагы чек арасы макулдашылган.

1860 ж., Пекинде **орус-кытай чек арасы** боюнча кошумча Келишимге кол коюлган. Мисалы, Пекин кошумча Келишиминин 2-берененсинде, Ысык-Көл өз аталышы менен аталган, бирок Темирту-нор, ал эми Нарын-халга Нарынкол, буруттар-кыргыздар, Цунлин кыркасы-Памир тоолору делген.

1864 ж., **Чугучак Протоколу** боюнча, орус-кытай чек-арасы, эми кыргыз-кытай чек арасы делген.

1882 ж., Россия жана Кытайдын мамлекеттик чек арасы Нарын-Кол сусунун жогорку жагынан Бедел ашуусуна чейин делген.

1884 ж., **Жаны-Маргелан Протоколунун** 1-чи беренеси боюнча Россия менен Кытайдын чек арасы Бедел ашуусунан башталат.

1882 жылдан 1924 жылга чейин орус-кытай чек арасын текшерүүгө мораторий жарыяланган.

1964 ж., чек ара маселелери боюнча советтик-кытай консультациялары башталган.

25-талаш участкаларды атасак: Иркештам ашуусунда 250 чарчы км; Жаңы_Жерде 180 чарчы км; Узенгу-Куш суу бассейнинде 2.840 чарчы км. Бедел ашуусунан 5 км. аралыкта; Бозайгыр_Ходжент чөлкөмүндө 12 чарчы км.

Сүйлөшүлөр токтотулган. 1992 – 1996 жж., чечилбеген эң талаш участкалар Хан-Тенгри чокусу жана Бедел ашуусунун батыш тарабы.

1996.04.07. *Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын кыргыз-кытай мамлекеттик чек арасы Келишими* чекит койгон.

Ошентип, Хан-Тенгри чокусу Кыргызстан жана Кытайдын мамлекеттик чек арасынын географиялык объектисине айланды. Талашка түшкөн Хан-Тенгри чокусунун аймагы төмөнкүдөй бөлүштүрүлгөн: 61%-Кыргызстанга, 39% - Кытайга. Кошумча: Жеңиш чокусу да Кыргызстандыкы болду.

2002.25.05. КР жана КЭР кыргыз-кытай мамлекеттик чек арасы боюнча Кошумча Келишимди ратификациялоо боюнча Кыргызстандын мыйзамы кабыл алынган. Узенгу-Куш суу бассейнинин 70% Кыргызстанга өткөн, ал эми Кытайга 30%. Жалпысынан, кыргыз-кытай мамлекеттик чек арасынын узундугу – 1084,348 км. Кургакта – 1039,341 км; дарыяларда – Узенгу-Куш, Чон-Тоо куйрук; Малтабарда – 45,007 км; муз каптаганда – 288 км. чек ара сызыгы.

Кыргыз Республикасынын – тышкы саясатынын концепциясы жетишерлик так жана объективдуу. Кыргызстан мамлекеттер аралык өз ара аракеттешүү принцибинин негизинде өз ара урматтоо, мамлекеттин эгемендүүлүгүн жана аймактын бүтүндүгүн сактоо, өз ара кол салышпоо, ички иштерге кийлигишпөө жана башка ушул сыяктууларды өнүктүрүү ниетин билдирген.

1991-жылдын декабрында Кыргызстандын эгемендүүлүгүн де-юре тааныган алгачкы мамлекеттердин бири КЭР болуп саналат. 1992- жылдын январында биргелешкен Коммюникенин негизинде КР жана КЭРдин ортосундагы 1992-жылдын 5-январында Бишкекте кол коюлган жана дипломатиялык мамилелер орнотулган.

Кыргызстан жана Кытайдын мамлекеттер аралык мамилелери боюнча жүргүзүлгөн талдоого таянуу менен заманбап кыргыз-кытай мамилелеринин саясий-укуктук процессин өнүктүрүүнүн төмөнкү этаптарын болуп көрсөтүүгө болот.

1 этап – 1991-1996-жж.= чек ара маселери боюнча дипломатиялык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү жана толук чечүү;

2 этап – 1996-2023жж.= ШКУну түзүү жана чек аралык-аймактык көйгөйлөрдү чечүү;

3 этап – 2002-2023жж.= Кыргызстан жана Кытайдын улуттук укуктарын интеграциялоодогу мамлекеттер аралык кызматташууну активдүү өнөктүрүү;

4 этап – 2010ж.= кыргыз-кытай мамилелеринин элдик революциядан кийинки жана ушул убакка чейин сапаттык жаңы өсүшү болуп саналат.

Ошондой эле бүгүнкү күндө да кыргыз жана кытай мамлекеттик саясий, социалдык-экономикалык тышкы байланышы күндөн-күнгө бекемдөөдө. Эки элдин ынтымагы артууда.

Кытай тараптын Кыргызстанга жасап жаткан иштери абдан чоң. Алар: Бишкек-Торугарт стратегиялык жолу; Датка-Кемин электро станциясы; Бишкек ТЭЦтин реконструкцияланышы; –Жашыл аймак! долбоорунун ишке ашырылышы жана 2023ж. Кытай-Кыргызстан-өзбекистан темир жолунун куруунун долбоорун ишке ашыруу. –Улуу жибек жолунун экономикалык зонасын түзүү жана өлкөлөрдүн кызыкчылыктарына жооп берүүчү Тынч океан деңизине чейинки транспорттук коридорду ачуу жөнүндөгү КЭРдин сунушу Кыргызстанды тышкы дүйнө менен байланыштырат.

2023-жылдын июлунда Сиань шаарында: «Кытай-Борбордук Азия» саммитинде:

Кытай-Кыргызстан- өзбекистан-Афганистан мультимодалдык транспорттук-транзиттик коридор Кыргызстан аркылуу өтөт деп сыналган. Ал жол:Кашгар-Иркештам-Ош-Андижан-Галаба-Хайратон-Мазари-Шарифке чейин (8).

Биздин мамлекеттин заманбап шарттарда ааламдашуу чөйрөсүндөгү мамлекеттер аралык кыргыз-кытай мамилелеринин негиз болуучу документтери:

1.1992-жылдын 5-январындагы Кыргыз Республикасы жана Кытай Эл Республикасынын ортосундагы дипломатиялык мамилелерди орнотуу жөнүндөгү биргелешкен Коммюнике;

2.1999-жылдын 26-августундагы кыргыз-кытай мамлекеттик чек арасы жөнүндөгү Кыргыз Республикасынын жана Кытай Эл Республикасынын ортосундагы Кошумча Макулдашуу;

3.2007-жылдын 14-августунда ынак коңшулук, достук жана кызматташтык мамилелерди улам алды карай тереңдетүү жөнүндөгү Кыргыз Республикасы жана Кытай Эл Республикасынын Биргелешкен Декларациясы.

4.2023.17.08. КРнын Министрлер Кабинетинин Төрагасы А.Жапаров жана КЭРнын КБКнин Политбюросунун мүчөсү Ма Синждя менен төмөнкү документке да кол коюлган: КРнын Министрлер Кабинети жана КЭРнын Синцзян-Уйгур автономиялык районунун Эл өкмөтүнүн «Бедел» өткөрүү пунктуанан өтүүчү автомобиль жолун курууну пландаштыруу боюнча Меморандум (9).

Ар бир жетишкендиктер өлкөбүздүн келечеги үчүн абдан маанилуу болуп саналат. Андыктан ар бир нерсени кылдат өздөштүрүү зарыл.

Колдонулган адабияттар:

1. Жапаров С. Жаңы Кыргызстанды куруунун багыты (идеологиясы).-Б: .- –Принт-Экспресс.- 133 бет.

2. Г.Киссинджер Мировой порядок.- М.:2023.- С. 237,304. 3.ktrk.kg/kg/post/28602/kg.
4. Жапаров. С. Аталган жаңы китеп – 87 бет.
5. Люфа цюаньшууда – [law.book.online grajdanskoe-zakonodatelstvo-kitaykoe-55877.html](http://law.book.online/grajdanskoe-zakonodatelstvo-kitaykoe-55877.html)
6. Ведомости Госсовета КНР – vedomosti.ru-investments/articles/2023/08/14.
7. Аламанов С.К. Кыргызстандын мамлекеттик чек арасынын калыптанышы.- Бишкек: Эберт Фонду.- 2005.-86 бет; Койчиев А. Национально-территориальное размежевание в Ферганской долине (1924-1927гг).-Б.: Учкун.- 2001.- 120 с.; Мусабекова Ч.А. Государственно-правовые вопросы территории и границ Кыргызской Республики.-Эркин Тоо.- 1999.-198 с.; Молдоев Э.Э., Галиева З.И. Кыргыз Республикасынын мамлекет жана укук тарыхы.- Б.:Турар.-2021.-260-272 бет.
8. Российская газета - 02.08.2023.
9. kabar.kg/news/spisok-dokumentov.